

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאגית בשבת ושביעית

שלמה א' גליקסברג

מבואי דברים

שנת השמיטה היא שנה שבה החקלאי מחויב להשבית את אדמתו ולא לעבדה. התורה אוסרת עליו מלאכות אחרות, ומלבדן אף מטילה עליו מצוות עשה של 'ושבתה הארץ', שמשמעותה המעשית היא החובה לוודא שהקרקע אכן שובתת את שבתה - שבת הארץ.¹ המלאכות האסורות שנוכרו במקרא זריעה, זמירה, קצירה וביצירה הינן מלאכות חקלאיות מובהקות שדרך פעולתן ברורה, והשפעתן החקלאית ניתנת להסבר מדעי.² אולם בצדן נזכרו בספרות התנאים גם פעולות שדרך פעולתן ועצם השפעתן אינם ברורים על פי ניתוח מדעי. מדובר בפעולות בעלות השפעה "סגולית",³ כפי שכונו בידי הפוסקים, ובכללן נמנות התפילה ואפילו פעולות מאגיות.

הפעילות הסגולית הקשורה בצומח מרתקת בפני עצמה. היא מגלה טפח מעולם רעיוני הרחוק מעולמנו, שבו האדם חש בקרבה מיוחדת לצומח ומתוך יחס של האנשה אל רכיביו השונים, הוא מבקש למצוא דרכים לעזור לו ולטפחו בדרך של תפילה להצלחתו או בדרך אחרת.

הפעילות הסגולית או המאגית נזכרה בהקשרים הלכתיים נוספים כגון בענייני נזיקין, 'מאכלות אסורות' או רפואה בשבת. ביחס לזו האחרונה נשאו ונתנו פוסקים בתקופות שונות, אם יש ברפואה בדרך זו ממש, ואם אפשר להתירה כאשר היא כרוכה בפעילות האסורה בשבת.

בפתח הדברים אבקש להציע את דיוני הפוסקים ומסקנותיהם ביחס ל'מלאכה' מאגית בשבת. שאלה זו היא למעשה בבחינת 'תמונה ראי' לגבי האסור והמותר בשביעית. כיצד? אם בשבת אסרו פעולות אלו משום שלא ראו בהן תועלת של ממש, הרי שניתן להתירה בשביעית. ואולם אם בשבת התיירו, הרי שהכירו בערכה של חכמה זו ובאמינותה, ומשום כך יש לאסור פעילות זו בשנת השמיטה, ודינה יהיה כדינה של פעילות חקלאית האסורה בשביעית.

1 ראה: ש"א גליקסברג, "ושבתה הארץ", לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה", שיח שדה 6 (התש"ע), עמ' 1-17.

2 'מדעיות' בהקשר זה היא עמידה בהיגיון ביקורתי.

3 על משמעות המושג, ראה: א' שטיינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, חלק ז, ירושלים תשס"ו, עמ' 190.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

בהמשך אבקש לסמן שתי שיטות קוטביות בשאלת אמינותה של הרפואה הסגולית: יש שהכירו בערכה ויש שכפרו בה; אם כי היו גם שכפרו באמינותה, אולם, כשהגיעו הדברים לכלל מעשה התירו בשבת את השימוש בה, בשל השפעתה הפסיכולוגית על נפש החולה המאמין בה.

א. רפואה בשבת בדרך של סגולה

1. כללי

שאלת השימוש ברפואות סגוליות בשבת בדרך של איסור נידונה על ידי הראשונים. הרקע לדיון הוא המשנה במסכת יומא הקובעת כי מותר להאכיל חולה מסוכן במאכלות אסורות כדי להיטיב את מצבו הבריאותי אף ביום הכיפורים. אולם לגבי רפואה בדרך של סגולה, מביאה המשנה מחלוקת תנאים: "מי שאחזו בולמוס מאכילין אותו אפילו דברים טמאים עד שיאורו עיניו מי שנשכו כלב שוטה אין מאכילין אותו מחצר כבד שלו ורבי מתיא בן חרש מתיר".⁴ נחלקו אפוא חכמים ורבי מתיא בן חרש כיצד יש לטפל ביום הכיפורים באדם שנשכו כלב שוטה, לדעת רבי מתיא בן חרש מותר אף להאכילו מיותרת הכבד של אותו כלב, ואילו לפי חכמים אסור לעשות כן.

2. ראשונים

שיטת רבי מתיא בן חרש המתיר שימוש ברפואה סגולית למרות האיסור הכרוך בכך ניתנת להסבר פשוט לכאורה, שהרי מותר לחלל שבת גם עבור ספק פיקוח נפש, כפי שקבע רבי מתיא עצמו בהמשך לאותה משנה: "ועוד אמר רבי מתיא בן חרש החושש בגרונו מטיילין לו סם בתוך פיו בשבת מפני שהוא ספק נפשות וכל ספק נפשות דוחה את השבת", ואם כך הוא, מדוע שלא נחלל שבת על רפואה מסופקת?⁵

אמנם, שיטת חכמים האוסרים רפואה סגולית בשבת צריכה בירור: מהו בעצם הקריטריון לרפואה המותרת לשימוש בשבת במצבים של פיקוח נפש? מתי יש להתיר ומתי לאסור? בעיון ראשוני בדברי רש"י ניתן להסיק כי התנאים נחלקו בשאלה מציאותית: האם רפואה זו של האכלת חולה ביותרת הכבד של כלב הנה רפואה גמורה או לא. חכמים אוסרים: "ואף על פי שנוהגין הרופאים ברפואה זו אינה רפואה גמורה להתיר לו איסור בהמה טמאה על כך".⁶ ואילו רבי מתיא מתיר: "קסבר רפואה גמורה היא".⁷

4 משנה, יומא ח, ו.

5 לשיטתם של חכמים האוסרים, השיב על טענה זו הרדב"ז כפי שהביא בשרה חמד: "ואף דלפי מה שכתב הרב ערך השולחן בשם הרדב"ז לחלק בין ספק אם יתרפא חולה זה לספק אם הוא רפואה לחולי זו יש לומר דלא אמר הר"ן דמספק מחללין אלא כשהספק הוא מצד החולה הזה, דהיינו שיוודעים הרופאים שמים חמין יפים לחולי זו, רק שמסתפקים אם יועילו לחולה הזה לפי דרגת חוליו ועל דרך שמתבאר מדברי שולחן ערוך הרב מוהרש"ז כמו שכתבתי למעלה, אבל בספק אם רפואה זו מועילה לחולי זו אפשר דסובר דאין מחללין מספק" (שרה חמד, מערכת יום הכיפורים סימן ג, אות כד, עמ' 164).

6 רש"י, יומא פג ע"א, ד"ה אין.

7 רש"י, שם, ד"ה ורבי מתיא.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

אמנם קשה להניח שנחלקו התנאים בשאלה מציאותית, האם יותרת הכבד של כלב רפואה גמורה או לא, ושמא ביקש רש"י ללמדנו את הקריטריונים של הגדרת רפואה גמורה, ובכך נחלקו התנאים. אכן, פעמים רופאים משתמשים ברפואות שאינן בדוקות והגיוניות, אולם בהיעדר טיפול אחר הם יסתפקו בהן. רבי מתיא נאמן לדרכו שבמציאות מסופקת מותר לעשות בתרופה האסורה שימוש, ואילו חכמים דורשים רמת ודאות גמורה יותר.⁸ גיבוש קריטריונים ברורים עומד ביסוד פירושו של הרמב"ם:

ואין הלכה כר' מתיא בן חרש שהתיר להאכיל את האדם ביום צום כיפור יותרת כבד של כלב שוטה אם נשך, מפני שאינו מועיל אלא בדרך סגולה. וחכמים אומרים אין עוברין על מצוה אלא בריפוי בלבד, שהוא דבר ברור שההגיון והנסיחון הפשוט מחייבים אותו, אבל הריפוי בסגולות לא, לפי שעניינם חלוש לא יחייבוהו ההגיון, ונסיחוננו רחוק, והיא טענה מן הטוען בה, וזה כלל גדול דעהו.⁹

מדברי הרמב"ם עולה אפוא כי על פי חכמים, רפואה המצדיקה חילול שבת או עבירה על איסורים אחרים, מבוססת על שני קריטריונים: א) הגיון, כלומר הסבר רציונלי; ב) נסיחון, כלומר, יעילות אמפירית. מאחר שלרפואה סגולית אין הסבר רציונלי, וגם הנסיחון לא הוכיח את יעילותה, הרי שאין להתיר את השימוש בה אם הוא כרוך בעבירה על אחת מן העבירות שבתורה.

אמנם יש להתלבט בכוונת דברי הרמב"ם, לגבי היחס שבין שני התנאים: האם חייב הרמב"ם את קיומם של שני התנאים, או שמא די באחד מהם. התייחסות נוספת, מאוחרת יותר לזו הנזכרת כאן, מביא הרמב"ם בספרו 'מורה נבוכים'. ממקור זה דווקא נראה כי ניתן להסתפק בקריטריון אחד: הנסיחון, ואף כאשר לא ניתן בהכרח להבין את ההגיון שמאחוריו; אם כי אפשר שכוונתו שקיים אמנם מכניזם ביולוגי שכרגע נסתר מעינינו, אולם ייתכן שעוד ייחשף בעתיד:

ואל יקשה עליך מה שהתירו מהם במסמר הצלוב ושן השועל, כי הדברים ההם בזמן ההוא היו חושבים בהן שהוציא אותם הנסיחון והיו משום רפואה [...] כי כל מה שנתאמת נסיחוננו באלו אע"פ שלא יגזרהו ההיקש הוא מותר לעשותו, מפני שהוא רפואה ונוהג מנהג שלשול הסמנין המשלשלים, והעלה בידך אלו הנפלאות ממאמרי זה אתה המעיין ושמרם, כי לית חן הם לראשך וגו'.¹⁰

את העמדה הקוטבית יש לראות בדברי הרשב"א והר"ן, אשר לדעתם רפואה סגולית היא רפואה העומדת בזכות עצמה, והיא קשורה לרובד אונטולוגי נוסף בעולמנו. לפיכך אין היא

8 ושוב יש להזכיר את דברי הרדב"ז, לעיל הערה 5. עדין יש להבין מהי רפואה גמורה ומהי רפואה שאיננה גמורה, ולמרות שדברי רש"י קצרים מדי כדי להסיק מהם משנה של ממש, שמא יש לשער שרש"י התכוון לרפואה שיש עמה נסיחון, וכפי שעולה מהרמב"ם שנצטטו להלן, ומראשונים אחרים.

9 רמב"ם, פירוש למשנה, שם.

10 רמב"ם, מורה נבוכים חלק ג, פרק לו.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

חייבת לעמוד בקריטריונים המדעיים של הלוגיקה הנדרשים מהרפואה המקובלת, ודי בכך שהיא הוכיחה את עצמה על ידי הניסיון:

ואומר אני כי מחסד עליון היה בתחלת הבריאה להמציא בעולמו דברים להעמיד בריאות הנבראים. שאם יקרה המקרים כחליים ושאר הסבות יוציאו הנמצאים מגדר טבעם השלם יהיו אלו מוכנים להחזירם אל גדרם או להעמידם על בריאות'. ושם הכחות האלה בעצם הדברים הנמצאים בטבע מושג בעיון כסמים והמסעדים הידועים לחכמי הרפואה או בטבע מסוגל לא ישיג אותו העיון. וכן הענין בעצמו בשאר הנמצאים שיש בכל אחד דבר מועיל או בטבע מושגי או בטבע מסוגל כמסמר הצלוב ושן של שועל ואבן תקומ'. וכן תמשך הסגלה בסמים הידועים המחממים בחומם ובסגל' יועילו לדבר החם וכיוצא בזה הרבה... ובגדר זה נכנסו כל דרכי הרפואות אפילו מה שמועיל בסגולה מן הסגולות בין בעצמים בין בדבורים. וזה דרך הקמיעים בין קמיע של כתב בין קמיע של עיקרין. וכן כל מה שאמרו בשבת וחולין וסנהדרין ובעבודה זרה ובשאר המקומות שכתבנו למעלה. והוא שאמרו אביי ורבא כל שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי.¹¹

דברים דומים מצאנו בדרשות הר"ן:

כי הדברים כולם פועלים בשני דרכים, אם פועל טבעי ואם פועל סגולי, והפועל בסגולה גם הוא פועל בטבע, אלא שהפועל הטבעי יגזור השכל חיובו, והפועל הסגולי יקבל השכל אפשרותו לא שיגזור חיובו. והפועל הטבעי הוא בדברים הקרים שיקררו באיכותם, או החמים שיחממו, הן שיהיה זה אחר שיתפעלו מן הגוף או שלא יתפעלו ממנו, וזה הפועל יגזור השכל חיובו. ואמנם הפועל הסגולי אשר יקבל השכל אפשרותו ולא יגזור חיובו הוא על זה הדרך, ידוע הוא כי הכוחות השלמייות נמצאות בגופים רחוקי ההפך, והחסרונות כולם נמצאות בגופים רבי ההפך, עד שנמצא הגרמים השמימיים, להיעלות ההפך מהם, רבי השלמויות, והיסודות, להיותם היותר גדולי ההפך, שיהיו הם רבי החסרונות. ויתחייב מזה שיהיה הנמזג מוסיף שלמות על הפשוט כפי העלות הפכו והסתלקו. ולזה יהיה היותר שלם במזג, יותר רב שלמות, והוא הרוח הלבני. ולכן יש בנמזגים קונים שלמויות בעצמם, חילוקים, ויקבלו קצתם סגולות נמשכות אחר עירוב המזג לבד, וקצתם יקנו מן המזג נפש צומחת, וקצתם נפש חיונית, וקצתם יהיו מוכנים עוד לקבל נפש אנושית כאדם, ולכן כפי עירובם והימזגם יקבלו סגולות ושלמויות [...]. ואחר אלו ההקדמות נאמר שריר וקיים [שזהו] [שאמרו] אביי ורבא דאמרי תרווייהו כל דבר שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי, אין הכוונה שיגזרם העיון הטבעי, אבל הכוונה שכל מי שיכוין בו שיהיה פעלו פועל הרפואה, והוא המיר הנמזג, אין בו משום דרכי האמורי, כי אלו הדברים כשיהיו סמים או דברים שישנו

11 שו"ת הרשב"א חלק א, סימן תיג.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

הנמזג הפרטי בסגולתם, אין בהם צד איסור ולא משום דרכי האמורי כלל, ואפילו עשיית צורה מיוחדת לרפואה על זה, מותר.¹²

אמנם, בתשובה אחרת הביא הרשב"א שמועה משמו של הרא"ה,¹³ ולפיה מותר לכתוב קמע בשבת בשני מצבים: א) "ליתובי דעתייהו. אע"פ שאין אנו יודעים אם הוא מומחה, אם לאו", כלומר, כאשר יש סבירות להשפעה פסיכולוגית על נפשו של החולה, נקודה שעליה נבקש לעמוד להלן. ב) "דאמחי קמיע, או אמחי גברא". כלומר, או שמדובר בקמע שהניסיון הראה את הצלחותיו, או שמדובר באדם שהניסיון הראה את מומחיותו בכתיבת קמעות שהועילו לרפואה. כך אפוא בדברי הרשב"א:

יכול אדם לצאת בקמיע בשבת, בין בצוארו בין בזרועו אחד חולה שיש בו סכנה, ואחד חולה שאין בו סכנה. כך שמעתי מפי ה"ר אהרן ז"ל. ועוד אמר: שכותבין כל קמיע, אפי' בשבת, לחולה שיש בו סכנה, או ליולדת, היכא דאינהו תבעי, ליתובי דעתייהו. אע"פ שאין אנו יודעים אם הוא מומחה, אם לאו. אבל אם אינם תובעים, אלא שאמר חכם אחד: יש לי קמיע א', שמועיל לאותו חולי. אפשר שאין כותבין אותו בשבת מספק, אא"כ יודע דאמחי קמיע, או אמחי גברא, שרוצה לכתוב אותו קמיע.¹⁴

ממקור זה עולה כי גם רפואה סגולית חייבת לעמוד בקריטריון המחמיר של הניסיון, כפי שהסקנו מדברי הרמב"ם. זאת למרות דברי הרשב"א דלעיל על המסלול השונה של הסגולות, אשר מהם עולה לכאורה שאין להתאים את הסגולה עם ההיגיון שברפואה המקובלת.¹⁵

3. מאגיה ואמינותה

למרות התהום הפעורה לכאורה בין שתי שיטות ביחס לאמינותה ולמעמדה של הרפואה הסגולית, אמת מידה משותפת לשתיהן היא הניסיון. הן לפי הרמב"ם והן לפי הרשב"א, אמינותה של הרפואה תיבחן על פי 'מבחן התוצאה', והישנותה של ההצלחה היא שתיקבע את גורלה. אולם דווקא משום שלפי זה מתברר כי הם אינם חולקים בזהויו של הקריטריון הבסיסי, יש להבין במה הם בכל זאת חלוקים.

בטרם ננסח הברל מהותי בין שתי השיטות, נבקש לפסוע צעד אחד נוסף.

12 החיד"א בספר חיים שאל הביא ראשונים שחלוקים על הרמב"ם וסבורים כמו הרשב"א. כך בספר חיים שאל: "ראיתי בספר כתיבת יד ישן, שרבינו פרץ כתב בשבת שמות הקודש לסגולה בדוקה ליושבת על המשבר, ומריש הוא אמינא שאין לסמוך ע"ז ממ"ש הרדב"ז כיו"ב וכו', אמנם זוהי מחלוקת קדומה, שהרמב"ם סובר שאסור לעבור על המצות אלא ברפואה טבעית, ולא בדבר שהוא דרך סגולה. וכתבו האחרונים שהרמב"ן והרשב"א חולקים על הרמב"ם בזה, וס"ל שאפילו ברפואה שהיא בדרך סגולה מותר לעבור על איסורי תורה [...] ולפ"ז אפשר שרבינו פרץ ס"ל כסברת החולקים על הרמב"ם."

13 אמנם זהו ציטוט של הרא"ה, אולם הרשב"א לא חלק עליו ומסתבר שהסכים עמו.

14 שו"ת הרשב"א, חלק ז, סימן רמה.

15 ושואל כך יש להבין את פסיקת הרמ"א לגבי הצורך במומחה: "וכל חולה שמאכילין לו איסור צריכים שתהא הרפואה ידועה או על פי מומחה" (רמ"א, יורה דעה, סימן קנה, סעיף ג).

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

הקרבה הרעיונית שבין הרשב"א לר"ן אינה מפתיעה, שכן הרשב"א והר"ן שותפים לאסכולה לימודית אחת, ומקורה ככל הנראה בשיטתו של הרמב"ן. הרמב"ן הכיר במאגיה כתופעה הקיימת בעולמנו, ואף האשים בהתחסדות את מי שכפר בעובדה זו:

ועתה דע והבן בעניני הכשפים, כי הבורא יתברך כאשר ברא הכל מאין עשה העליונים מנהיגי התחתונים אשר למטה מהן, ונתן כח הארץ וכל אשר עליה בכוכבים ובמזלות לפי הנהגתם ומבטם בהם כאשר הוא מנוסה בחכמת האיציטגנינות, ועשה עוד על הכוכבים והמזלות מנהיגים מלאכים ושרים שהם נפש להם. והנה הנהגתם מעת היותם עד לעולם ועד, גזירת עליונים אשר שם להם. אבל היה מנפלאותיו העצומות, ששם בכח המנהיגים העליונים דרכי תמורות, וכחות להמיר הנהגת אשר למטה מהם, שאם יהיה מבט הכוכבים (בפניו) [בפנים] אשר כנגד הארץ טובה או רעה לארץ או לעם או לאיש, ימירו אותם הפנים העליונים עליו להפך במבט עצמו, כענין שאמרו תמורת ענג נגע. ועשה כן, להיות הוא יתברך שמו מהשנא עדניא וזמניא, קורא למי הים לעשות בהם כרצונו, והופך לבקר צלמות, מבלי שינוי טבעו של עולם, ושיעשו הכוכבים והמזלות מהלכם כסדרן... ורבים יתחסדו בנחשים לומר שאין בהם אמת כלל, כי מי יגיד לעורב ולעגור מה יהיה. ואנחנו לא נוכל להכחיש דברים יתפרסמו לעיני רואים. ורבותינו גם כן יודו בהם.¹⁶

שנים רבות מאוחר יותר, נמתחה בהקשר זה ביקורת על הרמב"ם מכיוונו של הגר"א. על פי הגר"א, חז"ל הכירו בקיומם של כשפים, והרמב"ם שכפר בכך, הושפע מן הפילוסופים:

הרמב"ם וכ"כ בפ"י המשנה לפ"ד דעבודת כוכבים אבל כל הבאים אחריו חלקו עליו שהרי הרבה לחשים נאמרו בגמרא והוא נמשך אחר הפלוסופיא ולכן כ' שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר אבל כבר הכו אותן על קדקדו שהרי מצינו הרבה מעשיות בגמ' ע"פ שמות וכשפים אמרה איהי מלתא ואסרתה לארבה אמרו כו' (שבת פ"א ב' חולין ק"ה ב') ובספ"ד מיתות ובירושלמי שם עובדא דר"א ור"י וכן בתירה וכן ר"ח ור"א דאיברו עיגלא תילתא ור' יהושע דאמר שם ואוקמיה בין שמיא לארעא (בכורות ח' ב') וכן אבישי בן צרויה (סנהדרין צ"ה א') והרבה כיוצא ואמרו (בספ"ד מיתות חולין ז' ב') למה נקרא שמן כשפים כו' והתורה העידה ויהיו תנינים וע' זוהר שם וכן קמיעין בהרבה מקומות ולחשים רבו מלספר. והפלוסופיא הטתו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלציי ולעקור אותם מפשטן וח"ו איני מאמין בהם ולא מהם ולא מהמונם אלא כל הדברים הם כפשטן אלא שיש בהם פנימיות לא פנימיות של בעלי הפלוסופיא שהם חצוניות אלא של בעלי האמת.¹⁷

16 רמב"ן, דברים יח, ט. עוד על יחסו של הרמב"ן למאגיה, ראה: M. Halbertal and A. Margalit, *Idolatry*, Cambridge, Mass. 1992, pp. 180-213. על יחסו של הרשב"א למאגיה ולשיטת הרמב"ן, ראה: מ' הלברטל, בין תורה לחכמה, ירושלים תש"ס, עמ' 152 ואילך.

17 ביאור הגר"א, יורה דעה, סימן קעט.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

אמור מעתה, מבעד למחלוקת בעניין רפואה סגולית ושאלת האיסור הכרוך בה ניתן לחשוף מחלוקת מהותית בשאלת היחס לקיומה של מאגיה. הרמב"ם הרציונליסט וממשיכי דרכו כפרו בה, ואילו הרמב"ן המיסטיקן ובית מדרשו הכירו בה.¹⁸ דומה כי ההבדל המהותי שבין השיטות, בכוחו להסביר כיצד שתיהן העמידו את אותו הקריטריון – הניסיון, כקריטריון מברר, אך הגיעו למסקנה הלכתית שונה. על פי הרשב"א, רפואה סגולית, שהניסיון הוכיח את יעילותה, תוכר כרפואה על כל המשתמע מכך. הרמב"ם לעומתו המכיר אף הוא בניסיון ככלי מדירה ומבחן, אינו מוכן להכיר בפרשנות שאינה מתקבלת על הדעת מבחינת היתכנותה. הגה כי כן, למרות שהרמב"ם על פי מסקנתו במורה נבוכים זנח לכאורה את הצורך בקריטריון לוגי, הרי שאין הוא מוכן לקבל תוצאה שאינה עולה עמו בקנה אחד.

4. בין מאגיה לפסיכולוגיה

גם לשיטתו המחמירה של הרמב"ם, ולפיה אין לקבל רפואה סגולית במקום שלא הוכחה הצלחתה, נראה כי פעמים שניתן יהיה להתיר את השימוש ברפואה מאגית או סגולית במצבים של איסור, כאשר יש בה כדי לפעול על נפשו של החולה, ובכך לשפר בדרך פסיכולוגית את מצבו. בהלכה הבאה מתיר הרמב"ם ללחוש על מקום נשיכת נחש או עקרב, למרות שיש בדרך זו איסור דאורייתא של חובר חבר.¹⁹ הרמב"ם התיר לחישה זו כדי שלא תיטרף דעתו של החולה: "מי שנשכו עקרב או נחש מותר ללחוש על מקום הנשיכה ואפילו בשבת כדי ליישב דעתו ולחזק לבו, אף על פי שאין הדבר מועיל כלום הואיל ומסוכן הוא התירו לו כדי שלא תטרף דעתו עליו".²⁰

בדרך זו הסביר גם המאירי, נאמן דרכו של הרמב"ם,²¹ את דרך פעולתו של הקמע. לדידו לא מדובר במאגיה אלא בפסיכולוגיה: "ודאי ללמדנו שאעפ"י שהוא מומחה לאדם, אינו מומחה לבהמה, שאם אפשר שטבעו מתחזק מתוך בטחונו על הקמיע ומתפא".²² כך גם מסביר המאירי באופן כללי את סגולתה של המאגיה: "שמצד שהיו ההמון באותו זמן בטוח באותם העניינים היה טבעם מתחזק ונמצא מצד ההרגל עזר טבעי בהם".²³ דומה כי בהישען על קביעה פסיכולוגית מעין זו מצא הרמב"ם דרך לפרש את התוצאות באופן רציונאלי ובאופן שיעלה בקנה אחד עם הלוגיקה.²⁴

18 על ההבחנה שבין הרמב"ם והרמב"ן באופן כללי, ראה: ש' קסירר-ש' גליקסברג, מסיני ללשכת הגזית, רמת גן תשס"ח, עמ' 30 ואילך.

19 ראה: רמב"ם, הלכות עבודת כוכבים, פרק יא הלכה י. עוד על שיטתו של הרמב"ם, ראה: מ' זמיר, "דעת הרמב"ם על רפואה באמצעות סגולות", תחומין טו, עמ' 363-368.

20 שם, הלכה יא. יש להוסיף על כך כי הרמב"ם לשיטתו שלחישה זו אינה מועילה כלל, ואת האיסור של ודבר דבר התירו כדי שלא תיטרף דעתו (כסף משנה שם).

21 ראה על כך למשל: הלברטל (לעיל הערה 16), עמ' 24-49.

22 בית הבחירה למאירי, שבת נג ע"א.

23 שם, שבת סז ע"ב.

24 עיקרון ההשפעה הפסיכולוגית, עולה גם מדברי הרשב"א בשם הרא"ה כפי שהבאנו לעיל: "שכותבין כל קמיע, אפי' בשבת, לחולה שיש בו סכנה, או ליולדת, היכא דאינהו תבעי, ליתובי דעתייהו. אע"פ שאין

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

גם בקרב האחרונים, שבמסקנותיהם נעסוק להלן, היו שאימצו הסבר דומה. בדרך זו הסביר למשל בעל 'שיח יצחק' את ההיתר של רבי מתיא בן חרש לחלל שבת עבור רפואה סגולית: "הואיל ומנהג העם בכך סובר רבי מתיא, שרפואה גמורה היא משום שהנשוח ממנו ישקיט כח דמיונו הגובר בחולי זה וכו' ולפעמים אפשר שיתרפא בזה, הגם שבאמת אינה רפואה אלא מצד המנהג"²⁵.

ברוח זו נימק בסידור 'לב שמח'²⁶ את הנוהגים היתר בחילול שבת בדרך של נסיעה בשבת עבור צדיק כדי שיתפלל על החולה. רבים מהפוסקים אסרו זאת מהטעם שאין להתיר איסור שבת עבור רפואה שהיא בגדר סגולה בלבד, וכפי שנראה להלן. אולם בעל לב שמח מסביר את ההיתר בהשפעה הפסיכולוגית שבדבר: "בסידור לב שמח כתב וז"ל ראיתי שתופסין וחולקים על צדיקים מה ששולחין להם שליח בשבת להתפלל בשביל החולה, וזה בודאי מותר לחולה כמבואר בהר"ן שאפילו לקרובים מותר לשלוח, כדי שלא תטרף דעתו עליו, ומכ"ש אין לך כגודל האמונה והבטחון שיש לחולה כשירדע ששולחים להצדיק. מזה עצמו נמשך רפואה וממילא הוא אצלו כסכנת נפשות אם אין שולחים"²⁷. כך גם בתשובת המהרש"ם: "ובדבר שילוח הט"ג [=טלגרמה, מברק] בשבת לצורך חולה [...] אך לצורך חולה שיי"ב סכנה למאמינים בצדיקים י"ל דהוי כמקום פ"נ דמותר לחלל שבת אפי' באיסור תורה ומכ"ש בשבות"²⁸.

5. אחרונים ופוסקי זמננו

בספרי האחרונים הוסיפו לשאת ולתת שבשאלות דומות הללו אוסרים והללו מתירים. להלן כמה מהם:

בתשובת הצמח צדק: "נשאלתי על חולה המסוכן מאד [...] ורבים אומרים שהוא מתולעים: אם שרי לעשות לו סגולה שקורין אוש גיסין עופרת, שיש בזה מלאכה גמורה וחייב חטאת, כמ"ש הרמב"ם והביאו המג"א סימן שיח: המתין א' מכל מיני מתכות וכו'. והאיש היוצק העופרת אומר שריפא ושנה ושילש לחולי תולעים"²⁹. ולמעשה נטה הצמח צדק להתיר את אותה רפואה בצירוף כמה טעמים.

הר"ש הכהן בספר מנחת שבת, נשאל לגבי שליחת מברק לחכם וצדיק בשבת, על מנת שיתפלל על חולה מסוכן. בתשובתו ביקש לדמות את השאלה לדיונו של בעל הצמח צדק:³⁰ "כי תקות רפואה שע"י תפילה, הוא גם כן רפואה שלא עפ"י הטבע, וגם לדעת רש"י

אנו יודעים אם הוא מומחה, אם לאו". אולם כאמור, בשונה מהרמב"ם וההולכים בדרכו, הרשב"א מכיר גם בהשפעה של המאגיה כשלעצמה, גם ללא אמונתו של החולה.

25 חנוך אלבק, השלמות ותוספות, יומא ח, ו, ירושלים - תל אביב תשי"ב, עמ' 472 בשם שיח יצחק.

26 לר' חנוך הניך, לבוב תרכ"ב.

27 ספר טעמי המנהגים, קונטרס אחרון, עניני שבת סעיף רסח, הערה כב, עמ' קלא.

28 שו"ת מהרש"ם חלק ג סימן רכה ד"ה ובדבר שילוח.

29 שו"ת צמח צדק, או"ח, סימן לח.

30 אמנם הר"ד אליעזרוב, מורה דרך בהלכה, שבת, חלק חידושי תורה, כתב לחלק בין הדבקים, שכן בדיונו של הצמח צדק, חילול השבת הוא ברפואה עצמה, לעומת שליחת מברק פעולת האיסור אינה הרפואה, אלא פעולה מקדימה, ראה: י' שביב, רפואה סגולתית בשבת", אסיא עא-עב (תשס"ג), עמ' 75-78.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

(שם ביומא) מ"מ [...] בעינן שתהיה הרפואה ידועה ובדוקה ואיך שייך לומר על זה שהיא רפואה בדוקה".³¹

לגבי שליחת מברק בשבת לצדיק הר"ש קלוגר, בשו"ת ובחרת בחיים, פסק בתקיפות לאסור: "לכתוב בשבת קוויטל ולנסוע יותר משלש פרסאות שהוא דאורייתא וכו', ובאמת שהוראה זו מקולקלת מאוד מאוד". כאמור התשובה מאופיינת בתקיפות ובנחרצות, ומתקבל הרושם שהר"ש קלוגר ביקש למגר את התופעה:

הציקתני רוחי על חילול שבת שנעשה על ידי הוראה רעה ומקולקלת בקהלת זלאטשוב, אשר הורה מורה אחד לכתוב בשבת קוויטל ולנסוע יותר משלש פרסאות שהוא דאורייתא וכו', ובאמת שהוראה זו מקולקלת מאוד מאוד, כי אע"פ שהדין פשוט שפקוח נפש דוחה שבת, מ"מ לא הותר אלא ברפואה שהיא דרך הטבע, וגם צריך שתהיה ע"י מומחה ידוע, בדוק ומנוסה, אבל בדרך נסיי ותפלה לא הותר בשום אופן, אפילו אם יהיה המתפלל צדיק כרבי חנינא בן דוסא [...] וכן מבואר בפ"י המשנה להרמב"ם ביומא (פג א), שלא הותר שום איסור אלא ברפואה טבעיית ולא כשהיא דרך סגולה. סוף דבר המורה הזה חילל שבת בכמה דברים, בכך אם יחזור המורה לרעה הזה מהוראתו ויתוודה ברבים ששגגה הי' בידו ולא יוסיף כן הרי טוב, ואם לאו ידעו שכל הוראותיו המה מקולקלים והמה כחתיכה דאיסורא ממש ואל יסמכו עליו בשום הוראה, ונא להודיעני מי המורה הזה אשר ראה על ככה כי לא אחשה לא אתן שנת לעיני ותנומה לעפעפי עדי אפרסם קלונו בפני כל המדינה, והשם יודע כי לא לכבודי אני מדבר ולא לכבוד בית אבא כי מה התפארות יש בדין פשוט כזה אשר תשב"ר = תנוקות של בית רבן = יודעים בו, ובבוא האיש הזה הנה ותהום כל הקרי' וכל השומעו תצילנה אזניו ואין בו כדי התפארות זולתי החלול שבת בפרהסיא כזה בכמה ענינים שונים הוא כלכי כאש בוערת, ואם אולי לא ישמעו לדברינו כי הזמן גורם בעקבותא דמשיחא להיות חכמת חכמיו תסרה, ידעו כי עדיין לא אלמן ישראל ואני בעזה"י אפרסם הדבר לכל הרבנים והצדיקים אחד מהם לא יהי' נעדר כדי שידעו ויענו ויאמרו כולם היתכן לעשות כן, וגם אתם תוכלו להראות דברי אלה לפני כל חכם ומבין אם לא יתנו עדיהון ויצדקו ויאמרו

אמת.³²

בשו"ת אדמת קודש לר' משה מזרחי נשאל:

31 מנחת שבת סימן פד סעיף יט אות סה.
 32 שו"ת ובחרת בחיים, אורח חיים, סימן פז. על המעשה בזלטשוב סיפר גם המהרש"ם: "ועוברא ידענא בעיר מולדתי בזלאטשוב שהי' חולה מסוכן ובאותו זמן הי' מו"ר הגה"ק מוהר"ש אבד"ק בעלז זצ"ל משוכתי ש"ק כבראד והתיר דיין א' לכתוב ע"י עכו"ם בש"ק שם החולה ואמו ושלה לבראד והרעיש הגאון מהרש"ק ז"ל ופסל את הדיין מלהורות עוד וכבוד מו"ר הגה"ק הנ"ל נתרעם ג"כ על הכותב ואמר עכשיו אני מחויב להתאמץ שישג החולה רפואה שלא יוגרם על ידי חילול ש"ק וכן הי' שנתרפא ובכל כה"ג אין להקל ובפרט ברור הזה אין להקל מכמה טעמים ועל כיוצא בזה אמרו שבת הוא מלזעוק וכו' יכולה היא שתרחם וכו'" (שו"ת מהרש"ם חלק ג סימן רכה ד"ה ובדבר שילוח).

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

ראובן הוחזק להיות מכח הכסילים משתטה ומשתגע מזמן לזמן ונוהג בו השטות כמה ימים וחוזר ומשתפה שפוי גמור כאילו לא נשתטה כלל. אך בימי וסת השיטות מתלבש בו רוח רעה עד שיוצא מן הכלל ומניחין אותו בכבלי ברזל בידיו ורגליו חדר בחדר בדלתיים ובריח ובא שמעון ואמר שתיקון חולי זה שלא יחזור לחולי זה לעולם הוא שיאכילהו תרנגולת נבלה שמתה בידי שמים ואמר שכן ראה בעיניו שכן אירע לאדם א' בעירו ונתרפא ע"י זה. וכן העידו נשים מבנות ישראל שהם ג"כ ראו כמה בני אדם שנשתטו ונתרפאו ע"י אכילה זו. וע"ז נסתפק השואל אם זה החולי נקרא חולי שיש בו סכנה לכדי שנאכילהו איסור נבלה בידים [...] עוד נסתפק השואל דאף את"ל שהוא חולי שיש בו סכנה מ"מ כיון שתרופה זו אינה מדרך הטבע כדרך כל התרופות שעושין הרופאים אלא כדרך סגולה הוא אם אסור או מותר.³³

בתשובתו זו מביא הר"מ מזרחי ראיות מהתלמוד כנגד שיטתו של הרמב"ם, ולמעשה סומך את ידיו דברי הרמב"ן והרשב"א "שהתירו להתרפאות בדברים הסגוליים אף שהן חוץ להיקש שיש להם ע"מ לסמוך מכמה מקומות מן התלמוד", ובכך מתיר סגולה שהוכיחה את עצמה ברפואת שלושה חולים:

וכיון שכן נ"ד דאיכא סכנת נפשו' כמש"ל ודאי דיכולין להברותו באכילת נבילה זו אף שרפואה זו אינה מן המומחה ברפואה ע"צ (= על צד) ההקש אלא סגוליית כיון דאתמחי רפואה זו שנתרפו בה ג' בני אדם שאירע להם מאורע כזה [...] ודאי דשרי להאכילו לשוטה זה רפואה זו של נבלה ומוטב שנעבור על לאו זה דלא תאכלו כל נבלה ולהאכילו בידיים כדי שיתרפא וישמור אכ"כ את חוקי האלקים ואת תורותיו וכל הזריז בזה ה"ז וריז ונשכר ושכמ"ה.³⁴

בשאלה דומה דן אחיו של ר' משה, ר' ישראל מאיר מזרחי בעל 'פרי הארץ' המביא עדות מרבני שלוניקי: "והגיד הח"ר מנחם חביב יצ"ו שבהיותו בסאלוניקי אירע כן ליהודי אחד ואמרה אשה אחת שתורפתו היא ליקח תרנגולת מתה שהיא נבילה ולבשלה ולהשקותו מן המרק ויתרפא, ועשו כן ונתרפא רפואה שלימה והורו רבני מתא להיתרא [...] גם הגידו שתי נשים שבקושטא אירע כן ועשו לו התרופה הנז' ונתרפא".³⁵

בשו"ת יביע אומר, הביא הרב עובדיה יוסף מדברי הרחיד"א בברכי יוסף:

מעשה באיש אחד שמצא בספר כתיבת יד מאדם גדול מהראשונים, סגולה אחת, למי ששתה סם המות, לכתוב לו קמיע כפי שכתוב שם, ובנתינת הקמיע עליו תיכף הוא מקיא ושב לבריאותו. וכמה פעמים אירע שאיזה נער או מר נפש שתו סם המות, והאיש הנ"ל כתב קמיע זה ועשה והצליח ע"י שהקיא את הסם ונתרפאו.

33 שו"ת ארמת קדש, חלק א, חלק יורה דעה, סימן ו, שלוניקי תקט"ז, כו ע"א-כו ע"א.

34 שם.

35 שו"ת פרי הארץ, חלק ג, חלק יורה דעה, סימן ב, ירושלים תפ"ז, ז ע"א - ח ע"א.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

ויהי היום ליל שבת קודש אירע שנערה יהודיה שתתה בכעסה סם המות והתחילו לה דבקי מיתה, והוריה באו אל האיש הנ"ל בליל שבת, וקם וכתב הקמיע הנ"ל לנערה, ותיכף ומיד הקיאה ועמדה על בוריה, וביום השבת נודע בעיר כל אשר נעשה, ולעזה עליו כל המדינה על שחילל שבת בשאט נפש וכתב ונתן בידה, והוא השיב שפקוח נפש דוחה שבת, והם היו מגמגמים בדבר. ושאל שאל האיש אם חטא כזה. ולפום ריהטא נראה דלאו שפיר עבד, שאע"פ שפקוח נפש דוחה שבת, זהו דוקא בדברים המרפאים בדרך הטבע, אבל לא בדבר שהוא סגולה.

אולם בהמשך כתב שהיות ובדיעבד התברר שאכן נרפא החולה, התברר כי לא היה בכך איסור. להלכה ולמעשה, הכריע הרב עובדיה יוסף שניתן לסמוך על הפוסקים שהתירו כתיבתו של קמיע בשבת במקום סכנה, "אם אתמחי גברא על ידי נסיון של כמה פעמים, שהועיל בהצלת נפשות מישראל [...] והלכה רווחת ספק נפשות להקל".³⁶ מנגדהרב א"י וולדינברג פסק לאסור. הוא מסתייע בתשובת הר"ש קלוגר, ופסק:

ולחלל שבת עבור לשלוח לבקש מצדיק מפורסם שיתפלל בעד החולה שיש בו סכנה. נראה ברור דכו"ע יודו דאסור אפילו באיתמחי גברא שתפילתו מקובלת לפני המקום והנהו מופלג בחסידות [...] ונראה דזמנינו, ולפי הדור הירוד בעו"ה, אין כל מקום להתיר לחלל שבת אפילו בעשיית רפואות סגוליות ככתיבת קמיעות וכדומה, דמי הוא זה שיוכל להרהיב בנפשו עוז לומר אנכי הרואה ולפני נגלו בכירור תעלומות חכמה נסתרת זאת, וד"ל.³⁷

מסקירת התשובות השונות, ועל אף שאין סקירה זו ממצה את כל האחרונים שהתמודדו עם שאלות אלו, התמונה הכללית המצטיירת בפנינו, היא כי באופן כללי נטו אחרוני הספרדים להתיר, ולעומתם נטו האשכנזים לאסור. נראה כי שאלת ההכרה באמינותה של הרפואה הסגולית, עמדה ביסוד דברי החולקים בתקופה זו, ובאופן כללי המחלוקת שהצגנו משקפת את שתי העמדות.³⁸

ב. טיפול חקלאי בשביעית בדרך של סגולה

כאמור, עמדותיהם העקרוניות של הפוסקים בשאלת הרפואה הלא קונוונציונאלית בשבת, כפי שנסקרו לעיל, עשויות להשפיע על דיון מקביל - הטיפול הסגולי בצומח בשנת השמיטה. להלן נראה כי פעילות שתוערך ותוכר כמבוססת על ניסיון והנמקה מדעיים אכן

36 שו"ת יביע אומר חלק ח - או"ח סימן לו.

37 שו"ת ציץ אליעזר חלק ח, טו, ת.

38 שאלה החורגת ממסגרתו של דיון זה היא עמדתם של החסידים למאגיה באופן כללי, ולשאלת השימוש במאגיה כאשר מדובר באיסורי שבת באופן ספציפי. כאמור דברי הר"ש קלוגר מביעים התנגדות חריפה, ורצון למגר תופעה קיימת. גם המהרש"ם החמיר "ובפרט בדור הזה אין להקל מכמה טעמים". בהקשר לזה יש להזכיר גם את החשש משבתאות, ובכללה גם את החשד כלפי החסידים. על מאגיה וחסידות, ראה למשל: ג' נאגל, מאגיה, מיסטיקה וחסידות, תל אביב 1992; ע' אטקס, בעל השם: הבעש"ט - מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, ירושלים 2000; מ' אידל, חסידות - בין אקסטזה למאגיה, תל אביב תשס"א.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

תותר בשבת, אולם היא תיאסר בשמיטה.³⁹ ברוח זו הבחינו חז"ל והפוסקים בין פעילות סגולית ממשית לבין תפילה להצלחתו של הצומח, שאת האחרונה לא ראו כפעילות חקלאית האסורה בשביעית.⁴⁰

משני מקורות תנאיים אפשר ללמוד על קיומן של פעולות מאגיות שנועדו לשפר את התפתחותם החקלאית של גידולים שונים; אמנם זיהוין של פעולות אלו כמאגיות ולא חקלאיות טבעיות אינו מוחלט, והוא נתון לפרשנויות שונות, החל מהתלמודים וכלה במחקר המודרני.

דברים שלהלן, אבקש להציג תחילה שתי הלכות בעלות מאפיינים מאגיים, אשר לגביהן התלבטו מפרשים ומלומדים באשר למשמעויותיהן. לאחר מכן אעסוק בפעילות נוספת, אשר גם לגביה התלבטו חכמים, האם יש להתירה בשבת השמיטה – תפילה להצלחתו של הצומח. לכאורה, גם בתפילה מדובר בניסיון להשפיע על התוצאה החקלאית של התפתחות הצומח. גם היא פעילות עם שמנסה להגיע לתוצאה הרומה לפעילות חקלאית, אולם היא אינה מלאכה חקלאית.

39 מעבר לשאלת חילול השבת לצורך רפואה סגולית, אספקט נוסף יש לשימוש בשבת בסגולות ולמידת ההכרה בהם. האם יש לאסור פעולה בדרך על טבעית שמטרתה להשיג תוצאה האסורה על פי מלאכות שבת. בספר דרך אמונה על הלכות שמיטה ויובל לר"ח קנייבסקי, הקשה: "ויל"ע דבסנהדרין ק"א א' אמרי לוחשין לחישת נחשים ועקרבים בשבת ואין בכך משום צידה [...] אע"ג דע"י הלחש אינו יכול לזוז ממקומו עד שנוכל לתופסו מ"מ (אין) מותר דאין זה צידה טבעית ויל"ע מ"ש גבי שביעית דאסור גם פעולה שאינה טבעית ומ"ש שבת דמותר" (דרך אמונה, שמיטה ויובל, פרק א, הלכה ז, ביאור הלכה ד"ה סוקרין). לאחר מכן הוא מביא שני תירוצים, בתירוץ הראשון הוא עומד על ההבחנה המהותית שבין שביית הארץ מעבר לשביית האדם ממלאכה, ובין שבת שבו רק האדם שוכת, משכך, היות ולחישת אינה פוגעת בשביית האדם מותר ללחוש בשבת, אולם בשביעית "האיסור הוא שהארץ לא תיעבד ולכן גם ע"י סגולה הרי הארץ נעבדה על ידו" (שם). עוד תירץ הר"ח קנייבסקי, על פי ההבחנה שבין דיבור ומעשה: "דבאמת אין חילוק בין שבת לשביעית רק החילוק הוא אם עושה איזה מעשה או שאין עושה כלום רק לוחש דכשעושה מעשה באמת גם בשבת יהיה אסור אבל בלחישת בעלמא גם בשביעית יהיה מותר". בהמשך הוא מביא בשם בנו את הדין של "מתריעין בשביעית על הגשמים מפני פירות האילן", כראיה לכך "דמותר להתפלל שיצמחו הפירות ואין זה עבודה האסורה בשביעית". בדרך זו הוא מבאר את הדין של צביעת האילן הסיקרא וכו', שהרי אינו עושה מעשה אלא עיקר התועלת היא התפילה. יש להוסיף ולבאר, שככלל, הן המלאכות שבת והן במלאכות שביעית, מלאכה האסורה היא פעולה שיש עמה תוצאה. תפילה איננה פעולה למרות שפעמים יש עמה תוצאה, ומאידך צביעת האילן בסיקרא הנה פעולה, אולם אין עמה תוצאה כזו שנובעת ממנה, אלא התוצאה נובעת מהתפילה.

40 ישנם דיונים רבים בפוסקים לגבי קיום מצוות שונות בדרך על טבעית, כך למשל בכלי חמדה, פרשת ויקהל, אות ה, לגבי חיטין שירדו בעבין אם כשרים למנחות; שו"ת חתם סופר חלק ו – ליקוטים סימן כט ד"ה מ"ש מעלתו, לגבי כתיבת ספר תורה בשבת בהשבעת קולמוס; שו"ת חכם צבי סימן צג, לגבי יצירת אדם על ידי ספר היצירה אם יוכל להצטרף למנין; פרדס יוסף, פרשת ויקהל, אות נו, לגבי יצירת פרה אדומה על ידי ספר היצירה; פתחי תשובה, יורה דעה, סימן סב, ס"ק ב, בשם השל"ה שבהמה שנבראה ע"י ספר היצירה מותר לאכלה בעודה חיה "וזה היה מעשה השבטים שהביא יוסף דבתם רעה אל אביהם שאלו אמ"ה כי יוסף סבר שהיה בהמה גמורה"; פרדס יוסף, פרשת ויקהל, אות נו, שהביא קושיית הרי"ד מבעלז כיצד אכלו רשב"י ובנו מעץ חרוכים בשנות העורלה, ותירץ בשם האחרונים שמדובר בעץ ניסי אינו חייב במצות עורלה.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

1. בין בוטניקה למאגיה

כך נאמר בתוספתא במסכת שביעית: "אין תולין תחובין בתאנה ואין מרכיבין בתאנה מפני שהיא עבדה"⁴¹.

ההלכה שלפנינו אוסרת בשנת השמיטה לתלות תאני בר⁴² על התאנה התרבותית, משום שהדבר מסייע להתפתחות פריה, ופעולה זו מוגדרת כעבודה. אולם בדברי התוספתא לא התבאר די הצורך מהי מהותה של הפעולה ובאיזה אופן היא מועילה. מחד גיסא הלכה זו שנויה בתוך הלכות אחרות העוסקות בחקלאות. (לפניה: "תאנה שנתקלפה אין טוחין אותה בטיט שהיא מלאכתה", ואחריה: "ואין מרכיבין בתאנה מפני שהיא עבודה"). מאידך גיסא, בהלכה שלאחר מכן, לגבי צביעת האילן בסיקרא וטעינתו באבנים שבה נעסוק להלן, מדגישה ההלכה בתוספתא שאין בכך "משום דרכי האמורי". כלומר, יש בהלכה זו התייחסות גם לשאלת השימוש במאגיה.

קשה אם כן להכריע אם הקביעה של ההלכה בתוספתא "מפני שהיא עבודה", היא קביעה שזוהי פעולה חקלאית, ודווקא משום כך היא אסורה בשביעית, או שמדובר בפעולה מאגית טהורה, והחידוש הוא שגם פעולה מאגית מוכרת כפעולה חקלאית שאסורה בשביעית.

אכן, בסוגיית הירושלמי התהליך החקלאי מתואר באופן מפורט, וממנו נראה כי מדובר בפעולה מאגית: "אין תולין תוכין בתאנה כיצד הוא עושה מייתי ייחור תאנה שטר ותלי בה ואמ' לה הדא עבדה"⁴³. כלומר מלבד ייחור התאנה, החקלאי אף לוחש לה לתאנה מין לחש מתריס: שזו תאנת הבר עושה פירות ואת אינך עושה"⁴⁴.

מתברר כי בתקופה שבה נכתבה הלכה זו כבר היו בידי חלק מהמלומדים ידיעה ביולוגית בסיסית לגבי התועלת שבתליית ייחור תאנת הבר, והם הבינו את ערכה המדעי.⁴⁵ כך למשל הסביר אריסטו את התהליך (על פי תרגומו של A.L. Peck לאנגלית):

The fruits of the wild-fig contain the so called *psen* (gall-wasp): this creature begins as larva; then its skin bursts open and the gall-wasp flies out leaving it behind, and enters the fruits of the domesticated fig by their orifices and prevents the fruit from falling off; this explains why the countrymen hung wild-figs on domesticated fig trees and plant wild trees near them.⁴⁶

41 תוספתא, שביעית (ליברמן), פרק א, הלכה ט.

42 תאנת בר. ר"ע לעף בספרו *Flora der Juden*, חלק א, עמ' 233 העיר, כי בסורית 'תובא' היא תאנה מדברית (אני מודה לאימי על שניאותה לתרגם עבורי את הפרק מגרמנית). ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שביעית, באור ארוך, עמ' 491; י' פליקס, יהודה פליקס, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, ירושלים תשמ"מ, חלק א, ביאור, עמ' 255.

43 תלמוד ירושלמי, שביעית פ"ד ה"ב, לה ע"ב.

44 ברומה לביוש האילן שמשיר פירותיו "מהבתינן ליה". על משמעות הנזיפה והמשמעות הסימפתטית שחבויה בדבריו, ראה: י' הררי, "כוח וכסף: היבטים כלכליים של השימוש בכשפים בידי יהודים בעת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים", פעמים 85 (תשס"א), עמ' 27, הערה 77.

45 הפניות לתיאור אריסטו ופליניוס, אצל פליקס, עמ' 255, הערה 161.

46 Aristotle, *Historia Animalium* V. XXXII; p. 215,217 translated by A.L. Peck, Cambridge,

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

מנגד, מלומדים אחרים באותה תקופה הניחו שהתוצאה קשורה לפעילות מאנית. שאול ליברמן מבחין בין חז"ל ובין האיכרים, היהודים המון העם שהתייחסו להצלחת התרופה כאל תהליך מאגי,⁴⁷ כשם שמלומדים לא יהודיים⁴⁸ התייחסו אליה באופן כזה. ואילו חז"ל הבינו את הגורם המדעייבוטני לשינוי. בספרו יוניים ויוונות בארץ ישראל הוא משער: "אפשר שבעל ההלכה הזאת הבין את הגורם הטבעי של תהליך זה של הפראה (caprificatuon)."⁴⁹ יחד עם זאת בכיאוורו על התוספתא הוא קובע בפסקנות: "ואעפ"י שהאיכרים ראו בה משום סגולה בלבד, אבל חז"ל ידעו שהפעולה (caprificatuon) מועילה באמת לאילן, כפי שמוכח מן הניסיון, ולפיכך אסרוה בשביעית."⁵⁰

ליברמן מוסיף שלא כל המלומדים של אותה תקופה הבינו את ערכה המדעי של התרופה והחשיבותה לתופעה על טבעית: "הן לא ייתכן לצפות שהאיכר היהודי, שהאמין ב'מאגיה' של ההפראה, יהא בקי יותר בדבר מפלוטראכוס. הלה נושא ונותן בתופעות מוזרות שסיבותיהן נעלמות ממנו [...] אם פלוטראכוס המלומד לא ידע את ההסבר המדעי של תחיבת תאנת בר [...] והוא חשבה למשהו שלא כדרך הטבע [...] מה יש לבקש מאיכר פשוט בארץ?"⁵¹

יהודה פליקס ביקש לראות בתליית הייחור פעולת חקלאית מדעית שחז"ל הכירו בערכה ודווקא משום כך החשיבה כעבודה.⁵² את הרכיב הנוסף שאותו מביא הירושלמי מעבר לתליית הייחור, הלחישה לה, הוא רואה כתוספת של מאגיה, ומכאן הוא מסיק: "במקורות הנ"ל יש אפוא מציגה של ידע ריאלי עם פולקלור עממי". אולם דומה כי סביר יותר שעל פי סוגיית הירושלמי מדובר בפעולה מאנית, ותוספת הלחישה רק מחזקת הנחה זו.

Mass.: Harvard University Press, 1979. להלן בהערה 52 נביא את ההסבר המדעי המודרני לתופעה זו.
 47 הררי, לעיל הערה 44, עמ' 27, ייחס לליברמן את הקביעה כי ביסוד המעשה לא עמדה תועלת ביולוגית אלא השקפה מאנית, אולם יש לשים להבחנה שהבחין ליברמן בין חז"ל ובין האיכרים, וממילא בין המשמעות ההלכתית של הלכה זו ובין התייעוד של הנוהג המקובל על ידי חקלאים.
 48 שם: "הן לא ייתכן לצפות שהאיכר היהודי, שהאמין ב'מאגיה' של ההפראה, יהא בקי יותר בדבר מפלוטראכוס. הלה נושא ונותן בתופעות מוזרות שסיבותיהן נעלמות ממנו [...] אם פלוטראכוס המלומד לא ידע את ההסבר המדעי של תחיבת תאנת בר, שהיה ידוע לאריסטו ולתיאופראסטוס, והוא חשבה למשהו שלא כדרך הטבע [...] מה יש לבקש מאיכר פשוט בארץ?"
 49 ש' ליברמן, יוניים ויוונות בארץ ישראל, ירושלים 1962, עמ' 76.
 50 הנ"ל (לעיל הערה 41), עמ' 491.
 51 לעיל הערה 49.

52 יהודה פליקס, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, ירושלים תש"מ, חלק א, ביאור, עמ' 255-266: "הכוונה לנוהג הקדום של החקלאים, המקובל גם בימינו, לתלות על התאנה התרבותית - תאנת הגן - ענפים עם פגים של תאנת הבר - הקאפריקוס. ההסבר הביולוגי לפעולה זו הקרויה 'קאפריפיקאציה' הוא כדלקמן: בתאנת הגן הפגים מכילות פרחים נקביים (עליינים) בלבד. מצויים זנים שבהם מבשילות הפגים ללא האבקה, ע"י פרחים זכריים, אבל הזנים המשובחים והגדולים אינם מניבים פרי אלא אם כן הואבקה הופרו באבקת הפרחים הזכריים (האבקנים) של תאנת הבר, באמצעות חרקים זעירים - 'צרעיות' [...] פגיה מבשילים, תוך זמן קצר, לתאנים גדולות המשתמרות היטב וטובות לדבלים או לגרוגרות". יש להבחין בין הסבר זה ובין התיאור המדעי של אריסטו. על פי אריסטו, הצרעיות המצויות אצל תאנת הבר חודרות לתוך פירותיה של התאנה המבויתת, ומונעות מהם לפול. על פי המדע המודרני, קיימת פעולת האבקה המתבצעת על ידי הצרעיות. התאנה המבויתת זקוקה להאבקה על מנת להניב פירות, ולכן יוצאת נשכרת מקרבתה של תאנת הבר.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

פירוש מקורי לתהליך המתואר בירושלמי, מוצע על ידי רבי דוד פארדו בפירושו לתוספתא. הר"ד פארדו מבקש לגייס את ההסבר התיאורטי של סוגיית הבבלי לברייתא של אילן שמשיר פירותיו ופועלים בו על ידי סיקרא וטעינת אבנים כדי שאחרים יתפללו עליו, על מנת להסביר את התהליך שמתואר בסוגיית הירושלמי לגבי ייחור התאנה: "ולפי זה ה"נ צריכים לפרושי בההיא דתליית תוכין דלעיל דלא עבדי אלא לסימנא בעלמא. והא דקאמר דאמר לה הדא עבדא וכו', ר"ל דאינשי לימרו עלה הכי דרך בקשה, דאל"כ מאי איריאי בשביעית דאסור משום עבודה תיפוק ליה משום דרכי האמורי ואפילו בשאר שני שבוע נמי"⁵³.

אולם מסתבר כי הן הפירוש של הבבלי לסוקרין, וממילא גם הפירוש של הר"ד פרדו לתולין, הנם פירושים עיוניים תיאורטיים מכוח השוואת המקורות, ואינם נתמכים בנוהג הקיים, וכפי שנראה, הנוהג הקיים מאשר דווקא את המתואר בברייתא כפשוטה ולא כמדרשה.

כאמור, קשה להכריע אם ההלכה שבתוספתא הכירה בערכה הבוטני הממשי של תליית הייחור, ורק בעלי הסוגיה שביירושלמי הם שנתנו לה משמעות מאגית, או שגם ההלכה זו במקורה תיעדה פעילות מאגית ולא מדעית, ואלה התייחסה הלכתית; מכל מקום קשה לקבל את הנחתו של פליקס שבסוגיית הירושלמי יש מזיגה של מדעי ומאגי, מסתבר שבעלי הסוגיה תיעדו את הנוהג הקיים, והעובדה שהוסיפו לייחור לחישה מלמדת שכל הפעולה מתחילתה ועד סופה הייתה בעלת משמעות מאגית.

שאלת השימוש במאגיה בשנת השמיטה יכולה להיבחן על רקע מקור תנאי נוסף: הלכה אחרת בתוספתא עוסקת באילן שמשיר את פירותיו טרם הבשלתם, באופן שלא ניתן לאכלם. על פי המתואר באתה הלכה, נוהגים היו לצבוע את גזעו בצבע אדום, ולהניח עליו אבנים, ואף לצעוק עליו ולביישו על כך שאינו נותן פרות: "סוקרין את האילן בסיקרא וטוענין אותו באבנים ואין חוששין לא משם שביעית ולא משם דרכי האמורי"⁵⁴. נראה אפוא כי הנחה סבירה היא כי גם במקרה זה מדובר בפעולה מאגית. אולם בשונה מייחור התאנה, שאותה אסרה ההלכה בתוספתא, את צביעת האילן בסיקרא ויתר הפעולות שנלוות להליך זה היא דווקא התירה.

אכן, הסוגיה הירושלמית מעמתת בין שני המקורות, ומבחינה: "אמרי תמן דלא יתן פירותיו ברם הכא דיעביד כתחילה". כלומר, מדובר בשתי פעולות סגוליות-מאגיות, אולם יש להבחין בין פעולה סגולית שמטרתה למנוע נזקים מהאילן ומפרותיו (צביעת האילן וטעינתו באבנים), ובין פעולה סגולית שמטרתה להצמיחו (תליית התחובין), וכפי שפירש הרידב"ז:

אין תולין תוכין בתאנה [...] פי' זהו לחש וסגולה שיתעבד האילן פירות ואסור הוא בשביעית למיעבד כן. ופריך ולא כן תני אילן שהוא מנבל פירותיו עושין לו סגולה

53 חסדי דוד, תוספתא שם, עמ' רפב, ד"ה ומאי דמסיים.

54 תוספתא, שביעית (ליברמן), פרק א, הלכה י.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

דסוקריין אותו בסיקרא ומטעינין אותו אבנים ומהבתין לי' דיעבוד וזהו סגולה שלא ישיר פירותיו [כדאיתא במס' מע"ש שזהו סגולה] אלמא דבשביעית מותר לעשות עניני סגולה להאילן ומשני דלא דמי דתמן הסגולה הוא דלא יתן פירותיו פי' דלא ישיר פירותיו והכא דהסגולה הוא דיצמח כל עיקר וזהו אסור בשביעית עפ' סגולות.⁵⁵

לעומת זאת על פי סוגיית הבבלי בשני מקומות,⁵⁶ כלל לא מדובר בפעולה מאגית, אלא בפעולה שמטרתה להזמין את העוברים והשבים להתפלל עליו.

הרקע לסוגיה במסכת שבת הוא המשנה, לפיה מותר לצאת אל רשות הרבים בשבת עם חפצים שיש בהם משום תועלת רפואית אפשרית, אף על פי שכלל לא מדובר ברפואה קונוונציונאלית: "יוצאין בביצת החרגול, ובשן שועל, ובמסמר מן הצלוב משום רפואה, דברי רבי מאיר, וחכמים אוסרין אף בחול משום דרכי האמורי".⁵⁷ על משנה זו מביאה הסוגיה הבבלי את דברי אביי ורבא, ולפיהם אין בפעילות מאגית מסוג זה משום דרכי האמורי, היות שמדובר ברפואה. הסוגיה מקשה ממקום שבו מצאנו היתר לבצע פעילות מאגית למרות שאין בה רפואה: "הא אין בו משום רפואה - יש בו משום דרכי האמורי? והתניא: אילן שמשיר פירותיו סוקרו (וצובע אותו) בסיקרא וטוענו באבנים. בשלמא טוענו באבנים - כי היכי דליכחוש חיליה, אלא סוקרו בסיקרא מאי רפואה קעביד? - כי היכי דליחזייה אינשי וליבעו עליה רחמי. כדתניא: וטמא טמא יקרא - צריך להודיע צערו לרבים, ורבים יבקשו עליו רחמים".⁵⁸

אולם הסבר הסוגיה שמקורו בקושיה ומתוך רצון ליצור התאמה בין שני מקורות, אינו משתלב עם המידע שבידינו על צורות שונות של פעילות מאגית, שימוש שנפוץ ומקובל בתרבויות העולם העתיק.

רפאל פטאי, בספרו שעדיין לא נס ליחו 'אדם ואדמה', הקדיש פרק שלם שבו הוא מתאר נהגים בתרבויות עתיקות שונות לגבי היחס שבין אדם ובין האבן. בין השאר הוא מתאר את התפיסה בדבר האבן כנותנת פוריות לאישה או לגבר ואת כוחה המרפא באופן כללי.⁵⁹

55 רידב"ז, ירושלמי, שם, ד"ה אין תולין, בדפוס וילנא יא ע"ב. למעשה יש בהבחנה הזו את החלוקה הבבלי שביין 'אוקמי' ובין 'אברויי'. הפני משה בדרכו המשלבת בין הירושלמי והבבלי, הוסיף את המושגים הללו: "וכה"ג מותר בשביעית דלא הוי אלא לנטורי בעלמא ברם הכא דיעבד בתחלה. שהוא גורם שיתחזק האילן ויעשה פירות בתחלה וכל אברויי אילנא אסור בשביעית" (פני משה, שם, ד"ה אמרי שאני). על ההבחנה שבין אוקמי לאברויי, ראה משל: ב' קלמנזון, שיעורי שביעית - אוקמי אילנא, גלת יא (תשס"ג), עמ' 65-76. לאופייה של הפרשנות המסורתית לירושלמי, ראה: ל' גינזבורג, שרידי הירושלמי, ניו יורק תרס"ט, הקדמה.

56 שבת סז ע"ב; חולין עח ע"א.

57 שבת נ, י.

58 שבת סז ע"א. בדיון מקביל בסוגיית חולין עח ע"א, נוסף: "וכן מי שאירע בו דבר - צריך להודיע לרבים, ורבים מבקשים עליו רחמים".

59 ראובן פטאי, אדם ואדמה, ירושלים תש"ג, חלק ב, עמ' 3-64. בחלק הראשון של אותו הספר, עמ' 230-229, בפרק העוסק בקשר שבין האדם לעץ, הוא מביא מקבילות תרבותיות נוספות של קשירה או זריקה של אבנים לעץ לשם פוריותו.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

מסתבר כי בתרבויות עתיקות שונות האמינו בכוחה של האבן להבטיח את פוריותם של עצים וצמחים שונים: "ביוון העתיקה, במכה שבמערב ובמקומות שונים בארצות גרמניות, רווח המנהג לזרוק אבנים כדי להבטיח את פוריות האדמה". ברוח זו הוא מתאר את מנהגם של ילידי האי פוטונה, בני איי באנקס במלאניזיה, בגינאה החדשה, אינדיאנים בפרו, במרוקו, בסוריה, בסיציליה, מנהגים שונים הקשורים לשימוש באבנים על מנת לשפר את פוריות הצומח.⁶⁰

בהנחה שאכן ניתן למצוא לפעולה זו מקבילות בתרבויות בנות התקופה, הרי שחז"ל אמנם אימצו את הפעולה הזו אולם הפקיעו אותה ממשמעותה המאגית,⁶¹ ונתנו לה מקום בספרות ההלכה ובתודעה ההלכתית, לא כפעולה שיש בה משום דרכי האמורי, אלא כפעולה שמהווה תמריץ לתפילת רבים. העתקת משמעותו המקורית של המנהג קבעה את המסקנה ההלכתית ואת ההבחנה שבין מנהג זה לבין קודמו, פעולה מאגית אסורה, אולם תפילה מותרת, ואף פעולה כזו שאין בה תועלת בפני עצמה, אלא רק נועדה להזמין את הרבים להתפלל.⁶²

כך או אחרת, דרך קליטת המנהג, והתהליך הפרשני שהתלווה אליו מלמדים שיעור חשוב העומד בפני עצמו על החיבור שבין האדם ובין הצומח, העוברים והשבים נקראים להתפלל על האילן, על שלומו ועל בריאותו.⁶³

2. תפילות לשלום של האילן בשביעית

כאמור, מסקנת הסוגיה הבבלית בשני המקומות שצינינו לעיל היא שאין בדברי התוספתא היתר לפעול בשנת השמיטה פעולה סגולית להשבחתו של האילן; ההיתר נוגע רק לתפילה או להזמנה של העוברים והשבים להתפלל.⁶⁴

אולם, במסכת תענית, מביאה הסוגיה הבבלית מחלוקת תנאים אם מותר בשביעית להתפלל⁶⁵ על צמיחת האילנות: "תנו רבנן: מתריעין על האילנות בשאר שני שבוע, על

60 שם, עמ' 27-28.

61 כפי שראינו לעיל, הירושלמי רואה בכך פעולה מאגית גם למסקנה, ואת הפער שבין מסקנת שני המקורות הוא מנמק באופן אחר.

62 תופעה מעין זו תיאר ליברמן (לעיל הערה 49): "אמונה תפילה עממית שלא עקרה החכמים, אלא אדרבה, נתנו לה הסבר יהודי ואישרוה", עמ' 77 ואילך.

63 ראה על כך בארוכה בספרו של פטאי (לעיל הערה 59), חלק א, עמ' 206-283.

64 כאמור הסוגיה המקבילה בירושלמי, הסבירה את העיקרון של סוקרין אילן כפעולה מאגית שמותרת בשביעית מכיוון שהיא לקיים את האילן ולא לטפחו. אין אפוא בדברי הירושלמי את ההסבר של התפילה. כל זה שלא כפי שנכתב הרב אהרן מיטלמן, "האם מותר להתפלל על הפירות שיצמחו בשביעית", זכור לאברהם, חלק א (תש"ס-תשס"א), עמ' תעז, שמסוגיית הירושלמי יש ראייה שאסור להתפלל על אילן לאברוי, שהרי הירושלמי כלל לא עסק בתפילה.

65 חיבור שבין תפילה על גשמים וסגולה מצאתי בספר נוהג בחכמה, לר' יוסף בן נאים, בני ברק תשמ"ז, עמ' קנה, שהזכיר מנהג בזמן עצירת גשמים: "במערב נוהגים שאם ב"מ תהיה עצירת גשמים, בהסתלק איש תם וישר ירא אלהים וס"מ. או איהו ת"ח, טובלים חתיכת בגד במים עד שתתלחח ונותנים אותה תוך פיסת יד המת. ואומרים שייבקש רחמים בעלותו השמימה, ובהולכת מיטתו מבקשים רחמים שיענגו השם בגשמי רצון". ומפנה שם לשדה חמד, חלק ד, אסיפת דינים, מערכת אבילות, אות קכו, בשם מנהג ירושלים, והוסיף: "וכן מצינו בעיר הזו בעת צרה ליעקב, בהסתלק איש תם וירא שמים שסדרנו נוסח בקשה לאל

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

הבורות ועל השיחין ועל המערות אפילו בשביעית. רבן שמעון בן גמליאל אומר: אף על האילנות בשביעית,⁶⁶ מפני שיש בהן פרנסה לעניים.⁶⁷ כלומר על פי חכמים מותר להתפלל בשנת השמיטה רק עבור כמות גשמים לצורך שתייה, ואילו לפי רשב"ג מותר להתפלל אף על גשמים המיועדים לצמיחה,⁶⁸ אך הוא מקפיד להגביל את ההיתר מבחינה רעיונית לצורך פרנסת העניים. אמנם ההתרעה כוללת גם תענית ותפילה ציבורית,⁶⁹ אולם נראה כי עיקר הדיון הוא במהות פעולת התפילה להצמחה ולא בהתארגנות הציבורית שמסביב, שזו האחרונה אינה אסורה כשלעצמה.

בברייתא המקבילה בתוספתא, הוזכרה דעתו של רשב"ג מבלי לייחסה לו ומבלי להביא עליו חולק:⁷⁰ "כשם שמתריעין על הגשמים בשאר שני שבוע כך מתריעין עליהן בשביעית מפני פרנסת אחרין."⁷¹ ברייתא דומה מובאת בסוגיית הירושלמי: "תני כשם שמתריעין עליהן בשאר ימי שבוע כך מתריעין עליהן בשביעית מפני פרנסת אחרים."⁷² בהמשך מבררת הסוגיה מיהם אותם אחרים: "מהו מפני פרנסת אחרים חברייא אמרי מפני פרנסת גוים רבי זעורא אמר מפני פרנסת חשודים".

אכן, במראה הפנים על הירושלמי בתענית, הקשה מדוע הרמב"ם לא הביא בהלכות תעניות או שביעית את ההלכה הזו, ותירץ שהרמב"ם פסק להלכה כרבנן החולקים, כפי שהובא בברייתא שבסוגיה הבבלי. יחד עם זאת בשו"ת מנחת יצחק הקשה על כך: שהרי דרכו של הרמב"ם לפסוק כתלמוד הירושלמי, והלאו סוגיית הירושלמי הביאה ברייתא סתמית כשיטתו של רשב"ג, משום כך הוא מבקש לפרש את שתיקת הפוסקים באופן אחר:

יתברך ב"ה להצילנו מצרותינו, וציויתי להניח כתב בקשה אצלו.
66 רש"י, שם, ד"ה בשאר שני שבוע, הסביר את שתי הדעות: "אבל בשמיטה - לא, דהפקר נינהו". ד"ה אפילו בשביעית: "כל שעה צריכין לשתיה, ואף על פי שהגשמים מועילין לקרקע בשביעית".

67 תענית י ע"ב. ברייתא נוספת באותה סוגיה, קיימת התייחסות גם לספיחין: "רבן שמעון בן גמליאל אומר: אף על האילנות. מתריעין על הספיחין בשביעית מפני שיש בהן פרנסה לעניים".

68 ישנם שלבים בשנה שהבורות מלאים ואין צורך בגשמים נוספים, אולם עדין יש להתלבט האם מותר להוסיף ולהתריע על גשמים לצורך אילנות. יש לשים לב שבברייתא המקבילה בתוספתא, אף צויין המועד: "מתריעין על האילן בפרס הפסח ועל הבורות ועל השיחין ועל המערות בפרס החג" (תוספתא תענית (ליברמן) פרק ב, הלכה ח).

69 ראה: רמב"ם בהלכות תעניות, פרק א: "מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא על הצבור [...] כלומר כל דבר שייצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן זעקו עליהן והריעו" (הלכה א). "ובימי התעניות האלו זועקין בתפלות ומתחננים ומריעין בחצוצרות בלבד, ואם היו במקדש מריעין בחצוצרות ובשופר, השופר מקצר והחצוצרות מאריכות, שמצות היום בחצוצרות" (שם הלכה ד).

70 אכן במראה הפנים על הירושלמי בתענית, ובחסדי דוד על התוספתא הקשו מדוע הרמב"ם לא הביא בהלכות תעניות או שביעית את ההלכה הזו, ותירצו שהרמב"ם פסק להלכה כרבנן החולקים, כפי שהובא בברייתא שבסוגיה הבבלי. אמנם בשו"ת מנחת יצחק, חלק ח, סימן נב, הקשה על כך: "וצ"ע דלכ"ע בין לת"ק בין לרשב"ג על בורות ומערות מתריעין, ועוד דהירושלמי מייית ברייתא בסתמא וכידוע דרך הרמב"ם לקבוע הלכה עפ"י הירושלמי כמ"ש מהרי"ק, וכידוע באה"ק יש מחסור תמיד במים מלבד שצריך לאילנות, והשאלה איך לנהוג למעשה".

71 תוספתא, מסכת תענית (ליברמן), פרק ב, הלכה ח. מהמשך הברייתא נראה כי ההתראה הנה גם על הבורות וגם על האילנות: "מתריעין על האילן בפרס הפסח ועל הבורות ועל השיחין ועל המערות בפרס החג".

72 תלמוד ירושלמי מסכת תענית פ"ג ה"א, סו ע"ב.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

הנה לענ"ד הי' נראה לרקדק מדברי הרא"ש והרמב"ם והש"ע דס"ל דגם בשביעית מתריעין, כיון דלשון הברייתא המובא בש"ס (דתענית) שם בדברי ת"ק מתריעין על האילנות בשאר שני השבוע, ועל השיחין והמערות אפילו בשביעית, רשב"ג אומר וכו' כנ"ל, והרא"ש שם, והרמב"ם (בפ"ב מה' תענית) ובטוש"ע (או"ח סי' תקע"ה) השמיטו החילוק בין שאר שני השבוע ובין שנת השביעית ש"מ דס"ל דאין לחלק.⁷³

מדוע לא להתפלל

לאחר סקירת המקורות דלעיל, שומה עלינו להבין את דעת האוסרים: מדוע לא להתפלל על צמיחת האילנות בשנת השמיטה, וכי יש בכך מלאכה אסורה?
הר"א מיטלמן במאמר שהקדיש לנושא מביא בשם הרב מילינובסקי שביקש לבאר את שיטתו של תנא קמא האוסר. לדעתו, קשור הדבר למהות ההשבתה של שנת השמיטה. בשנת השמיטה לא די בהשבתה מעשית של מלאכות, אלא יש צורך בהשבתה טוטאלית הכוללת גם השבתה תודעתית, כשם שנאסר לבקש על צרכי פרנסה בשבת: "וא"כ י"ל דהוא הדין בשנת השמיטה, לאחר ששת שנות המעשה מגיע שנת השמיטה לה', ולכן ס"ל לתנא קמא דאין לאדם להטריח עצמו אפילו בתפילה לצורך גידול האילנות, אולם רשב"ס ס"ל שאין זו בקשה פרטית כיון שעניני העניים תלויים בזה, והוי תפלת הכלל ולכן שרי".⁷⁴
אולם קשה לראות את החיוב שבהשבתה התודעתית של שנת השמיטה בשעה שחלק מן המלאכות לא נאסרו, ואף ניתן להמשיך ולתחזק את הגידולים בשנת השמיטה לרבות איסורי דרבנן.⁷⁵

הר"א מיטלמן עצמו מניח שמחלוקת ת"ק ורשב"ג אינה עוסקת בגדרי שביעית, אלא בגדרי הלכות תענית, האם יש סיבה להתריע על צרה שכזו: "ת"ק ס"ל כיון דהוה הכל הפקר אין סיבה להתריע ואילו רשב"ג ס"ל כיון דיש מאילנות אלו פרנסה לעניים מותר להתריע, אבל לכו"ע מצד מלאכת שביעית מותר להתפלל".⁷⁶ על פי דבריו יש לבאר את דעת חכמים שהפתיחה: "מתריעין על האילנות בשאר שני שבוע", לא באה רק כדי לשלול את ההמשך: "על הבורות ועל השיחין ועל המערות אפילו בשביעית", אלא כחידוש העומד בפני עצמו, שקיום האילנות מהווה עילה מספקת בכדי להטריח את הציבור בשביעית ולהתריע על כך.

73 שו"ת מנחת יצחק, חלק ה, סימן נב.

74 לעיל הערה 64, עמ' תעה-תעו.

75 שוב יש להזכיר את ההבחנה שבין אוקמי לאברויי, ראה לעיל הערה 55.

76 לעיל הערה 64, עמ' תעו.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

להלכה

להלכה פסק המאירי להיתר: "אף על פי שבשביעית אסור בעבודת קרקע, מתענים על האילנות בשביעית, שהרי יש מהן פרנסה עד שעת הביעור, אבל הספיחים אין מתענים עליהם, כי חכמים גזרו בהם לאיסור [...] ויש חולקין בדינים אלו בקצת ספרים"⁷⁷. כך גם בחסדי דוד על התוספתא להתיר תפילות להתפתחותו של האילן: "ומ"מ לדינא נלע"ד דכיון דשביעית בזמן הזה דרבנן, ועוד דשנת המיטה אינה ברורה לנו דתליא במחלוקת דרש"י והתו' והוא לה ספק דרבנן, א"כ יש לסמוך על התו' והירושלמי ולהתענו אפי' בשביעית, דמלבד שיש בדבר מפני דרכי שלום תו איכא בזמן הזה טעמא דחיי נפש"⁷⁸. לגבי המנהג בירושלים,⁷⁹ בספר כף החיים, הביא בשם חוקי חיים לר' חיים גאגין: "דהגם דאין נוהגין בירושלים להתענות על גשמי בורות מ"מ מתענים בשנת השמיטה על עצירת גשמים בעבור התבואה והאילנות ע"פ מ"ש הרב חסדי דוד על התוספתא דתענית פ"ב ה"ט

77 מאירי, תענית שם.

78 חסדי דוד, תוספתא תעניות ב, ט, עמ' שלח.

79 באופן מפתיע לא מצאתי תפילות מיוחדות לשלומם של עצי השדה בשנת השמיטה דווקא. ישנן תפילות רבות על הגשמים, בדפוס ובכתבי היד, אולם גם באלו לא מצאתי תפילה ייחודית לשנת השמיטה. על תופעה זו עמד א' ארנד, 'פיוטים על מצוות השמיטה', המעין מא, ד (תשס"א), עמ' 7-8, והציע כמה הסברים: א. לא מדובר במועד שיש בו קרבן, והיות ותפילה במקום קרבן, לא תוקנה לה לשנת השמיטה תפילה. ב. זו מצווה התלויה בארץ, ובהיות עם ישראל בגולה לא נתקיימה מצווה זו, ולכן גם תפילה לא נתחברה. ג. השמיטה אינה מתרחשת ביום או בשבוע אלא מתפרסת על פני שנה שלימה, וא"כ אין תאריך מיוחד לומר בו תפילות. על אלו יש להוסיף את הבעייתיות שבתפילה על אילן בשביעית, כפי שעולה מחלק מהמקורות ההלכתיים. מהסיבה האחרונה התפללו תפילה עקיפה על הגשם ולא ישירות על הצומח, ותפילות כאלו הלווה יש כבר במוכן. אכן מוכרות לנו כמה תפילות לשלומם של האילן שנאמרו בטר-בשבת, אולם לא דווקא בשנת השמיטה. בהקשר לזה אזכיר שתי תפילות של רבי יוסף חיים בעל הבן איש חי: אנה ה' הושיעה נא היום הזה לאילן הוא ראש השנה. אנה ה' הצליחה נא היום הזה לאילן הוא ראש השנה. אנה ה' הרויחה נא היום הזה לאילן הוא ראש השנה. אנה ה' הטיבה נח היום הזה לאילן הוא ראש השנה. אנה ה' ברך נא היום הזה לאילן הוא ראש השנה. אל נא פצה שנה זו משמיר ושית, וברך עץ שמן וזית. אל נא במטר רווה חרבוני ישימון, וברך גפן ותאנה ורימון. אל נא רומם עצרת עוללי טיפוחים, וברך אגוז ותמר ותפוחים. אל נא צדקך מעמד כל יפסק וברך חרוב וקורסמטל ואפרסק. אל נא חלץ קהילות אשר אליך תערוג, וברך התות והאגוז והאתרוג. ויהי רצון מלפניך ה' אלוקינו ואלוקי אבותינו, שתברך כל מיני האילנות, ויוציאו פירותם בריבוי, שמנים וטובים, ותברך את הגפנים שיציאו ענבים הרבה, שמנים וטובים, כדי שיהיה היין היוצא מהם מצוי לרוב לכל עמך ישראל, לקיים בו מצוות קידוש ומצוות הבדלה בשבתות וימים טובים, ויתקיים בנו ובכל ישראל אחינו מקרא שכתוב: לך אכול בשמחה לחמך, ושתה בלב טוב יינך, כי כבר רצה האלוקים את מעשיך: באתי לגני אחותי כלה אריתי מורי עם בשמי אכלתי יערי עם דבשי שתיתי ייני עם חלבי, אכלו רעים שתו ושכרו דודים (שה"ש, ה' א'). יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי (לשון חכמים, ירושלים תרס"ה, סימן לו). תפילה נוספת מופיעה בקונטרס פרי עץ הדר, לבעל חמדת ימים, 'תפילה לעץ כי יעשה פרי': 'אנא האל, העושה והיוצר והבורא והמאציל עולמות העליונים, כולם בחכמה עשית; עליונים למעלה ותחתונים למטה לחבר את האהל להיות אחד, ואילנות ודשאים הצמחת, בקומתם ובצבינם של מעלה, להודיע לבני אדם חכמה ותבונה בהמה, להשיג בנעלמים. ופקדת עליהם להגדילם ולהצמיחם ועמינו תטוף שפע וכה מצותיך העליונות, ויעש פרי תבואה וכל עץ פרי עושה פרי למינו, ומפרי מעשיך תשבע הארץ, לאכול מפריה ולשבוע מטובה, להחיות בהם נפש כל חי מן הכח הרחוני אשר בהן, מפרי פי מלאכך הקדושים הנוטרים את פרוי, וממנו פריך נמצא שכר פרי בטן, להחיות ולזון את הגוף, והיה פרוי למאכל ועליהו לתרופה.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

יעו"ש, והב"ד ארץ חיים על סי' זה.⁸⁰ כך גם הכריע למעשה בשו"ת מנחת יצחק: "וכידוע באה"ק יש מחסור תמיד במים מלבד שצריך לאילנות, והשאלה איך לנהוג למעשה. וכן עשינו הבר"צ הלכה למעשה לפני שבועיים בערך כשהי' עצירת גשמים ופרסמנו לאמר התפילה על הגשמים, ובעזה"י נתקבל תפילתינו לרחמים ולרצון".⁸¹ בספר פרי האדמה כתב שאין נוהגים בירושלים לגזור תענית ציבור על גשמי בורות, ובפרט שמי השילוח מספיקים לכל השנה, וזאת למרות ההוצאה והטרחה שבהבאת המים מחוץ לעיר, מכיוון שמתענים על מי גשמים רק במקום סכנת נפשות.⁸²

סיכום וחתימה

במאמר זה סקרנו שורה של פעולות, שהמכניזם הביולוגי או הבוטני שלהן אמנם אינו ניתן להסבר רציונלי, אולם נחשבו בזמנן, ולעיתים גם בימינו, כבעלות השפעה סגולית מועילה ומיטיבה על האדם או על הצומח.

בהלכות שבת נידונה השאלה אם מותר לחלל שבת כדי לעשות פעולות אלו עבור חולה שיש בו סכנה. בהלכות שביעית נידונה השאלה, שהיא למעשה תמונת הראי של קודמתה, והיא האם פעולות מסוג זה אסורות בשביעית.

בנוגע לשבת עמדנו על המחלוקת שבין הרמב"ם לבין הרשב"א והר"ן. לדעת הרמב"ם, הרציונליסט הגדול של ימי הביניים, אין לחלל שבת אלא על פעולות שדרך השפעתן ברורה מבחינה מדעית, או, לחילופין, שהן מוכחות מבחינה אמפירית. אמנם גם לדעת הרמב"ם ישנם מקרים שבהם מותר לבצע עבור חולה פעולות "מעין" מאגיות האסורות בדרך כלל, משום שאמנם אין בהן כל תועלת רפואית, אולם הדבר תורם ליישוב דעתו ולרווחתו הנפשית של החולה. בניגוד לכך, הרשב"א והר"ן, המקבלים את קיומו של מכניזם מיסטי הנסתר מהבנתנו (ובכך הם ממשיכים ככל הנראה את דרכו של הרמב"ם), מתירים חילול שבת עבור חולה, גם כאשר מדובר בפעולה סגולית שאין לה כל הסבר רציונלי.

מחלוקת זו נמשכת והולכת גם בתשובותיהם של האחרונים, בכלל זה אף פוסקי דורנו, ואף כאן, בהתאמה בין גישתם היסודית באשר לשאלת אמינותן של פעולות סגוליות, לבין פסק ההלכה המעשי. הפוסקים הקרובים לזרמים המיסטיים מתירים לחלל שבת כדי לכתוב קמיע לחולה וכו', ואילו הפוסקים הקרובים לזרמים הרציונליסטיים יותר אוסרים זאת בתקיפות.

בנוגע לשביעית, עסקנו במספר פעולות שמטרתן לסייע באופן סגולי לצמיחת האילן. בנוגע לתפילה אנו מוצאים מחלוקת תנאים אם ניתן לגזור תענית גשמים בשביעית. אמנם מחלוקת זו ניתנת לפירושים נוספים. דיון בסגולות ישירות יותר מצוי במסכת שביעית.

80 חוקי חיים (גאגין), סימן ד; כף החיים, סימן תקעה, ס"ק מא.

81 בשו"ת מנחת יצחק, חלק ח, סימן נב.

82 פרי אדמה, חלק א, עמ' מב; חלק ד, עמ' ו; מזבח אדמה, אורח חיים, סימן תקעה. ראה ארץ החיים, אורח חיים, סימן תקעה, סעיף ח; ילקוט יוסף, מצוות התלויות בארץ, חלק א, ירושלים תשס"א, עמ' קיב-קיג.

מלאכות בעלות השפעה סגולית ומאנית בשבת ושביעית • שלמה א' גליקסברג

כך, אוסרת התוספתא לתלות ייחור בר בתאנה, וללחוש עליה לחש, אך מתירה, במקרה של אילן המשיר את פירותיו, לצובעו בסיקרא ולגעור בו. נימוקו של הירושלמי הוא שיש להתיר סגולה שמטרתה למנוע הפסד, אך לא כזו שמטרתה לזרז את הצמיחה (מעין החילוק הבבלי בעניין אחר בין 'אוקמי' ל'אברוי'). ברור שהירושלמי ראה בסגולות אלו מלאכות לכל דבר, ואכן מצינו פעולות דומות בתרבויות מקבילות במשמעות מאנית. לעומת זאת בסוגיית הבבלי מתפרשת הצביעה בסיקרא כסימן בלבד, שמטרתו לעורר את העוברים והשבים לתפילה על האילן הנובל. הן לגבי שבת והן לגבי שביעית מצאנו אותן שתי גישות עקרוניות בתלמודים ובפוסקים: האם להתייחס לפעולות הסגוליות כמלאכה לכל דבר, או שהן שייכות לתחום שאיננו מובא בחשבון במסגרת השיקולים ההלכתיים.

לסיום, ברצוני להצביע על תופעה מרתקת הבאה לידי ביטוי בסוגיה האחרונה. דומה כי הרציונליזציה שעושה סוגיית הבבלי לצביעת הסיקרא המתפרשת בירושלמי כפעולה מאנית, היא דוגמה לדרך שבה מסוגלת ההלכה, כמו גם המחשבה היהודית לדורותיה, לקלוט לשורותיה מסורות עתיקות, שלעיתים אינן עולות בקנה אחד עם התפיסה התרבותית הנוכחית. זאת בדרך של פרשנות חרשה ומקורית המעניקה להן משמעויות מחודשת, ובכך היא משמרת למעשה את ערכן ואת חיוניותן.